

TARTAR U MARULIĆEVOJ DAVIDIJADI I PAKAO U EVANĐELISTARU

Vinko Grubišić

UDK: 821.163.42 Marulić, M. 09
Izvorni znanstveni rad

Vinko Grubišić
Sveučilište Waterloo,
K a n a d a

Marulićevi odnosi prema klasičnoj mitologiji i klasičnim, uglavnom rimskim, pjesnicima bili su predmetom više temeljitih radova,¹ u kojima se u Marulićevim odnosima prema toj bogatoj mediteranskoj baštini zamjećivao dvostruk postupak: u poeziji, a posebno u dvama epovima *Juditi* i *Davidijadi* Marulića je nerijetko ponijela *eloquentia, poetica figmenta*, odnosno *vanitas poetica*, dok je u proznim bogoslovno-poučnim djelima postupak veoma različit. Poput Augustina i Jeronima prije njega, kao i Erazmo Roterdamski poslije njega, Marulić je smatrao da poganski pjesnici mogu biti od pomoći u jeziku, u metafori, u alegoriji, u »urehama«. Poganski bozi i junaci mogu se uzimati u obzir kad je riječ o samu oblikovanju slike, tj. kad se radi o obliku (»la forme«), ali ne kad je u pitanju sadržaj (»le fond«). Ne bi bilo teško dokazati kako veoma često starozavjetni Marulićevi junaci i junakinje u epskoj poeziji nisu nikakva fikcija nego primjeri za »naslidovan'je«, ali da bi to »naslidovan'je« bilo istaknuto što zornije, slike i usporedbe iz poganske mitologije bijahu od velike koristi. Marulić se u *Juditi* ograđuje od Apolona s kitarom i s njim skupa »trikraj troj divička okola«. No

¹ Usp. Veljko G o r t a n, »Antička mitologija u Marulićevoj *Davidijadi*«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 3 (1953), 113-119; George J. G u t s c h e, »Classical Antiquity in Marulić's *Judita*«, *Slavic and East European Journal*, sv. 19, br. 3 (1975), 310-321; Mirko T o m a s o v i ć, »Marulićev dijalog o mitologiji i literaturi«, u: Marko M a r u l i ć: *Latinska manja djela* I, Split, Književni krug, 1992, 49-60. Dabome, ovdje nam nije moguće ulaziti u zanimljivo područje rasprave između bogoslova i pjesnika u *Dijalogu Marka Marulića o Herkulu koga su nadvisili Kristovi štovatelji* (*Latinska manja djela* I, 63-133), što bi svakako moglo uvelike upotpuniti ovo izlaganje. Napominjemo samo da se u tom latinskom djelcu za Herkula tvrdi da je po Kerbera sišao u pakao (*ad inferos*).

poezija ne može biti samo puko priopćenje herojskih djela nego valja da bude »nikimi izvanjskimi urehami i uglajen'jem i ulizan'jem i razlicih masti čirsan'jem obnajena«. Pa kad napiše vrhunske stihove hrvatske poezije na temelju duge mediteranske tradicije — dakako uključujući tu i hrvatsku »začinjavačku« riječ, ma kako ona skromna bila — Marulić će se bezazleno opravdati napomenom — ako to sve nije »laž i hin«. Već je bilo govora o tome koliko u pjesničkom postupku i u primjeni ureha općenito *Judita* i *Davidijada* pokazuju sličnosti.²

Za razliku od epova, u bogoslovnim poučnim latinskim djelima, Marulić će za velikim imenima poganske klasike posegnuti samo onda kad mu svojim autoritetom ta imena uzmognu ojačati tvrdnju, kao npr. Seneka, Platon i Teopomp kad je riječ o uskrснуću puti.

Ovdje se ukratko bavim tek motivom pakla i Tartara, ograničivši se na *Davidijadu* u kojoj je Marulić, prema minucioznim istraživanjima Veljka Gortana, nešto rjeđe nego u *Juditi* posegnuo za imenima i motivima izvan judeo-kršćanstva, te na *Evandelistar*, u kojemu se splitski humanist očito trudi da se ne udalji od pravovjerna nauka.

Samim time što je riječ o latinskom epu, namijenjenu širokoj čitalačkoj publici, Marulić se u *Davidijadi* još energičnije negoli u *Juditi* ograđuje od »laži i hvastanja pjesnika davnih«. Evo kako na kraju spjeva ističe to ograđivanje:

Nije učeni meni Apòlōn pomagô u pjesmi
 A ni Helikōn ni skup od devet slavni srestara,
 Nego je sveti duh što s nèbeskih siđe visina
 Moj rasvijetlio um božanskim svjetlom i dao
 Meni da opjevam — nè izmišljôtine pjesničke čudne
 Niti u što se sve preobrazuju ljudi i bozi.

XIV, 417-422³

No usprkos zabranama »zakona božanskog«, »laganje« u epici nalazi pokriće u elokvenciji, u vještu pletivu svetopisamskog izvješća i fikcije s obilatim pomoći starih poeta.

U spomenutom radu Gortan tvrdi: »Mitološki kolorit najjače dolazi do izražaja u Marulićevim nazivima podzemlja.« Zanimljivo je i obrazloženje kojim napominje: »Navedeni mitološki nazivi za podzemlje sastavni su dio ustaljene frazeologije u jeziku rimske epike, pa ih Marulić nije mogao lako zanemariti, ako je želio stvoriti pjesničko djelo, koje bi se po pjesničkom izrazu moglo mjeriti s najboljim proizvodima rimskih epskih pjesnika. Mislim, da je za volju toga preuzeo

² Neke sam sličnosti Marulićevih dvaju epova spomenuo u radu »Marko Marulić entre deux traditions littéraire: latine et glagolitique«. *Annali – Sezione slava* (Napoli, 1974-1975), 21-55.

³ Svi su navodi iz *Davidijade* prema prijevodu B. G l a v i ć i ć a, Marko Marulić, *Davidijada*, Opera omnia, Split, Književni krug, 1984. U zadnjim dvama stihovima aluzija na Ovidijeve *Preobrazbe* sasvim je očita. Sami epiteti uz Apolona (*doctus Apollo*) i Muze (*turba nouem celebrata sororum*) kao da upućuju na to kako i oni mogu biti od koristi.

u Davidijadu takve izraze, koji nisu u skladu s osnovnim kršćanskim tonom njegova djela.«⁴

*

»Tartar« kakav se spominje u *Davidijadi* dosta se razlikuje od mitološkoga grčkog opisivanja Tartara, koji je uostalom i kod Grka prošao različite faze poimanja.⁵

Hebrejsko starozavjetno Podzemlje, Šeol, mjesto odakle nema povratka, ili »Carstvo sjena«, bilo je istodobno mjesto pravednika i kažnjenika, bez one striktno diobe kakvu su poznavali Grci.

Šaulova kćerka Mikala navodi riječi svojega muža kralja Davida, koji joj je zaprijetio da će je — ako oda tajnu — svojim mačem poslati u Tartar (*Te... nostro mittere ad tartara telo*), što je zapravo značilo u smrt, u Podzemlje:

Ako ne zavašaš one što dođu me tražit, tad svojom
Desnicom tebe ću ubit i mačem odaslat u Tartar.

(II, 500-501)

Ovdje nam valja posvetiti pažnju izrazu »u Tartar« (*ad Tartara*), što se donekle razlikuje od češćeg izraza »pod Tartar« (*sub Tartara*).

Šaulov sin Jonatan kaže:

Budem li himbeno u čem postupio, htjednem li varat,
Neka me ognjenom strijelom Svemogućići baci pod Tartar.

(III, 128).

U ovim stihovima se očituje zaziv starozavjetnog Svemogućićega Jahvea (*Omnipotens*), koji je gospodar Tartara.

Dajući svojevrne »dobre nauke«, Marulić zaključuje o nagradi dobrima, koje uspoređuje s janjcima, i kazni zlama:

⁴ Za oba navoda V. G o r t a n, nav. dj. str. 116.

⁵ Kod Pindara je *Tάρταρος* muškog roda, ali je već od Hezioda postao plural sr. roda *Tάρταρα*. Čini se da je u ranoj fazi grčkog razvoja »Tartar« označivao samo zatvor gdje su bili zatvoreni pobunjeni Titani, kojima je Zeus malo-pomalo pridruživao i poneke neposlušne bogove, proširujući tako tartarski prostor. Uz Titane i neposlušne bogove tu su bili zatvoreni i neki Kiklopi. U početku je Tartar bio na dosta neodređenu mjestu pod zemljom, ali je u podzemnoj simetriji dobio precizniju udaljenost i nalazio se tako daleko da bi nakovanj do njega padao devet (prema nekim verzijama deset) dana. Prema Heziodovoj *Teogoniji* iznad Tartara se nalaze podnožja zemlje i mora, a odatle se širi i korijenje biljaka. Prema drugim verzijama Tartar je najdonji dio Hada, a prema nekima opet najudaljeniji i svakako najgori dio Hada (Podzemlja), gdje se nalaze najteži grješnici. Poznata su mučila i mučenja osuđenih Titana, a zanimljiva je tu uloga dvojnosti vatre-leda, gdje je vatra, čini se, u ranoj fazi grčke mitologije bila element čišćenja. Usp. natuknicu »Tartaros« u *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaften*, Neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen, Herausgegeben von Wilhelm Kroll und Karl Mittelhaus. Zweite Reihe, Achter Halbband (*Symposium bis Tauris*), Stuttgart, Alfred Druckenmüller Verlag, 1932, str. 2440-2446.

Jedne će pozvati gore da odsad na nebeskim pasu
 Pašnjacima i slasti da okuse vječnog života,
 Druge pak, poznate kao zločince i s bezbožne duše
 Osuđene na propast, u tužni će gurnuti Tartar
 Stroge kazne da trpe za počinjene grijèhe.

(IV, 188-191)

I u ovom slučaju imamo »u Tartar« (*ad Tartara*), a ne »pod Tartar« (*sub Tartara*).

Za nevaljalca Nabala, kojega je kaznio Bog zbog pogrđnih riječi koje je izgovorio svom dobročinitelju Davidu, kaže se:

Poslije desetak dana pod Tartar smrt ga odvuče
 Iznenada (...)

(V, 51-2)

Namršteni prorok Samuel govori Šaulu kako ga filistejsko oružje ne će poštedjeti:

Pobijeden ti ćeš podlèći i s tobom cijela će vojska
 Neprijateljima odmah, po porazu, pasti u rûke:
 Bit ćeš sa sinovima med sjene stigijske bačen,
 Pa ćeš vidjet Plutóna što duše žalosne straši.

(V, 450-454)

Uvrijeđena vračara pita Šaula zašto ju je htio prevariti kako bi je mogao kazniti i na prijevaru poslati »pod Tartar«:

Ûzā nj i njegova braća, i stariji tad Abinàdab
 I Malki-Šua, mlađi, u mrâk sasječeni odlete.

(VI, 93-94).

Zanimljivo je da baš prorok Samuel u navedenim stihovima pokazuje najviše sličnosti Podzemlja s grčkom mitologijom.

Marulić je ipak Šaulovu smrt prikazao nešto različitom, tako da je taj hrabri kralj zamolio svojeg štitonošu neka mu zadadnu »ranu... živu« kako ne bi živ pao u ruke dušmana, što štitonoša nakon kraćeg krzmanja i učini, a zatim i sebe ubije

Te ko pratilac njegov u Ork sjenoviti sađe.

(VI, 107).⁶

Nakon toga stiha Marulić navodi iz klasične mitologije nekoliko primjera, s napomenom »...ako nam rimska / Povijest istinu veli« (VI, 108-109).

⁶ S razlogom bi se moglo pomišljati da je ovdje »Ork« umjesto »Tartar« došao samo iz prozodijskih razloga, ali je isto tako vjerojatno da je Marulić za Podzemlje namjerno uzimao što različitiye nazive jer time, kao *poeta doctus*, obogaćuje svoj ep.

Marulić samoubojstvo smatra bezbožnim činom »Koji nam sveti zakon zabranjuje« (VI, 123). Dabome, čitatelj će se odmah pitati je li se među ubijenom braćom, spremljenom u Tartar, mogao naći i pravednik Jonatan, koji je toliko odan svom prijatelju Davidu. Oplakujući smrt svojeg vjernog prijatelja Jonatana, David tvrdi kako će mu biti prva stvar kad mu smrt zapovjedi da »pohodi krajeve donje« raspitati se

... gdje li mi živi
Jonatan moj, a tad ću poljubiti i zagrliti njega –
Bude li uopće to bestjèlesnim sjenama dano.
(...)
Te se nikada više odvajati neću od njega,
Već ćemo zajedno mi u međusobnom ćaskanju slatkom,
Prisnom uživati ondje dok ljubav nebeskog Oca
Potom ne dadne nama provoditi sretniji vijek.

(VI, 463-470)

Nije nimalo teško pomišljati da to David zamišlja svoj susret s prijateljem Jonatanom na nekoj vrsti elizijskih polja.

Marulić takvim opisom Podzemlja / Tartara veoma vješto spaja Stari zavjet i grčko mitološko poimanje Tartara / Hada.

U VII. pjevanju veoma je očito takvo spajanje Staroga i Novog zavjeta, gdje David spominje da će doći »od krvi Judina roda«

Spasitelj koji će skinut prokletstvo istočnog grijeha;
Njim će se stoljeća nova započeti – vječnoga spasa.

(VII, 53-54)

I u zadnjem, XIV. pjevanju govori se o tomu kako će Veličanstveni Krist »Vidljiv u svojem božanstvu« »Nepravedne... i grešne poslat pod Tartar« (XIV, 278). U istom pjevanju kad David daje pouke svom sinu Salamonu, napominje mu i Joabov zločin tako što je sišao »do najdonjih sjena u Erebu«. (XIV, 326)

Unatoč tomu što ni Tartar ni Erebu u Marulićevoj poeziji nemaju baš jasne obrise, ta se dva pojma nikako ne mogu poistovjećivati. Čini se da je Marulićev Erebu bliži starozavjetnom »Šeolu«, Podzemlju, nego li Erebu iz grčke mitologije.

Zanimljiv je i Marulićev odnos prema Hadovim kćerima Erinijama (Furijama): gdje te strašne mučiteljice duša nemaju ovlast samo u Tartaru, nego i na ovom svijetu:

Nego kada je opet Erinija opake zlobe
Protiv Davida stala podbadati žučljivo Šaula

(V, 111-112)

No mogli bismo tu Eriniju smatrati metonimijom za srdžbu, ili za zlobu, odnosno za pakost koja bi bila mješavina tih dviju osobina, to više što je Erinija

ovdje u jednini, pa bi se prema tomu mogla odnositi na bilo koju od tri strašne sestre.

Marulić na više mjesta u *Davidijadi* – što je u skladu i s biblijskim tekstom – naglašava od kakve je velike važnosti među Židovima (kao, što je uostalom bilo i među Grcima klasične starine) bilo oplakivanje i dostojna sahrana mrtvacu, kao npr. kralja Šaula i njegovih sinova, ili pak vojskovođe Abnera. Dabome, tako nam nije teško razumjeti i moguću nesreću ako bi smrt zadesila nekoga u tuđoj zemlji »koja štuje idole«, odnosno ako bi mrtvac bio izložen grabežljivim pticama i divljim životinjama.⁷

Time što je »Podzemlje« odnosno »Tartar« Marulić smjestio negdje na neodređenu »donjem mjestu« pod Zemljom, on ne odudara od svojega vremena, u kojem je bila poznata i općenito prihvaćena geocentrična slika svemira, pri čemu su često zamjetljivi odrazi grčko-rimske mitologije, kao na primjer u posebno čestim vizualno-svjetlosnim pojavama kao u stihovima:

Sunčevi konji u vale
Rone oceanske već i u podzemnoj nestaju staji.
(VII, 356-357)

*

Usporedimo li ova spominjanja Tartara, koja se redovito blago udaljuju od biblijskog predloška, s paklom iz *Evandelistara*, lakše možemo uočiti Marulićeva pjesnička odstupanja od kršćanskog naučavanja njegovih prozних djela. Postupak kakav je naravan u *Davidijadi* stran je *Evandelistaru*, gdje se na više mjesta naš poučavatelj krjeposna života poimence ograđuje od grčkih i rimskih filozofa i pjesnika. »Božje štivo« će čitatelju u mnogim zgodama pružiti savjet, a »Koji će ti to Tullije, koji Demosten, koji Sokrat, koji Aristotel, ili ako gledaš na pjesnike, koji Homer ili Vergilije moći dati kad ni sami sebi nisu mogli koristiti, jer im je istina koja je nama otkrivena bila potpuno nepoznata.« (Ev. 137).⁸

U *Davidijadi* se sigurno nisu mogli olako odbacivati Homer ili Vergilije.

Onda kada se pakao proteže na Stari zavjet, Marulić je oprezan i redovito dobro opskrbljen biblijskom dokumentacijom:

⁷ Marulić je mnogo detaljnije negoli biblija opisao Rispinu bol i veličinu u prikazu strašne Božje osvete Šaulovu potomstvu kad Jahve traži da se »Krvlju Šaulova roda opere Šaulov zločin« gdje je »na glatke tesane križe« obješeno sedam Šaulovih potomaka, a tjelesa su im prvotno bila prepuštena, prema Bibliji i Maruliću, »ptičurinama i zvijerju«. Biblijski tekst (2 Sam 21, 10): »Rispa Ajina kći, uze kostrijet i prostrije je za sebe na stijeni, od početka ječmene žetve sve dok nije kiša s neba pala na mrtva tijela, i tako nije dala nebeskim pticama da se spuštaju na njih ni poljskim zvijerima noću«, a Marulić je rišpinu bol i veličinu razradio u dvadesetak stihova. (XII, 376-395)

⁸ *Quis hoc tibi Tullius, quis Demosthenes, quis Socrates, quis Aristoteles, aut si ad poetas respicis, quis Homerus uel Vergilius conferre poterit, quandoquidem nec sibiipsis quicquam prodesse potuerunt, ueritatis nobis diuinitus reuelatę penitus ignari.* (Ev I, 501)

»Čitamo, naime, u Ponovljenom zakonu prokletstva što su ih po zapovijesti Božjoj izrekli leviti na gori Ebalu i drhtimo dok ih čitamo« (*Ev*, 168).⁹

No u Starom zavjetu kazne su redovito počinjale još za zemaljskoga života, ili pak okrutnom smrću. Navedimo tu primjer koji nam je već poznat iz *Davidijade*:

»Prvi je kralj Izraela Šaul – kako mu je bilo prorečeno od proroka Samuela jer nije poslušao glas Gospodnji – bio nadvladan od Filistejaca u velikom boju, poginuo zajedno sa sinovima, a i kraljevsko je žezlo bilo preneseno s njegove kuće i obitelji na druge...« (*Ev* I, 169).

Zli su postupci, koje Marulić češće navodi, u Starom zavjetu redovito dobivali adekvatnu ovozemaljsku kaznu: to bi se moglo objasniti razlikom shvaćanja starozavjetnog Šeola i novozavjetnog pakla. U tom pogledu svakako je zanimljiva evanđeoska prispodoba s Lazarom, kojemu su na ovom svijetu samo psi lizali čireve, i razmetljivim bogatašem, ali smrću se stvar bitno promijenila: Lazar je dospio »u krilo Abrahamovo« (*in sinu Abrahe*) dok je bogataš na drugom svijetu »sahranjen u paklu« gdje »gori u ognju, gine za kapljom vode i ne nada se nikakvu kraju svojih muka« (*Ev* I, 110).¹⁰

Marulić zapravo preuzimlje iz Evandjelja novozavjetnu sliku pakla, gdje se posebno ističu mučenja duše žeđom i vatrom. U grčkoj su mitologiji duše znale biti mučene suprotstavama vatre i leda, dok se biblijska prispodoba, koju bez izmjena preuzimlje Marulić, ograničava na vatru te na žeđu koja može biti posljedica paklene vatre. Ako su rane za ovozemaljskog života pekle Lazara, onda je dabome naravno da je naglašena baš onostrana vatra, dok je žudnja za kapljom vode suprotstava ovozemaljskoj proždrljivosti i pijančevanju.

Dok je Tartar mogao biti shvaćen samo kao omeđen prostor – kojega čvrsti zidovi ne daju nikakvu mogućnost bijega ili izmaka – bezdan pakleni (ἄβυσσος, *abyssus infernus*) sadrži u sebi ponajprije značenje neizmjernosti: »... odložimo breme grijehā koje nas potiskuje u bezdan pakleni« (*Ev* I, 83). Taj »bezdan« je »krajnja tama« gdje će biti »plač i škrgut zubi«.

Kao što je češće spomenuto, Marulić nerijetko uspoređuje život s plovidbom – kao što rado uzimlje prispodobe iz mornarskog života – pa je tako sasvim naravno loš životni završetak sličan brodolomu: »Dapače, kako na moru ovoga svijeta često

⁹ *Evandelistar* navodim prema izdanju Marko Marulić, *Evandelistar*, preveo, komentirao i latinski tekst priredio Branimir Glavičić, *Sabrana djela Marka Marulića*, knj. 4, Split, Književni krug, 1985.

¹⁰ *in inferno sepelitur et in igne ardet et gutta aque indiget et nullum supplicii finem sperat.* (*Ev* I, 475) Čini se da je ova prispodoba Maruliću bila posebno pri srcu jer je navodi više puta. Ona zapravo u pogledu raja i pakla veoma dobro pripada spojnicama dvaju Zavjeta.

doživljava brodolom, ploveći punim jedrima, lako se daje predvidjeti da će se naposljetku utopiti u bezdanu paklenom.« (*in profundo inferni*)¹¹

Zanimljiv je izraz *barathrum*:¹² *mortifera delectatio ... , quę incautos in barathrum precipitat inferni* (*Ev* I,514) *in inferni barathrum* spominje se i na drugom mjestu: *Deo autem mori est in inferni barathrum ruere – A umrijeti Bogu znači srušiti se u bezdan pakleni* (*Ev* I, 95). Izraz *barathrum* (Βάρραθρον) označava usku duboku jamu, provaliju, a Marulić je najvjerojatnije taj izraz uzeo prema Vergiliju, kod kojega taj *barathrum* također označava »pakao«.

Govoreći o đavlu Balaku, Marulić tvrdi: »On je također kralj ajski. Provalija ili ponor kaže se Aj, a to je pakao, boravište demonā. Spominje se da je toga ajskoga kralja Jošua pobijedio u ratu i zarobio ga te ga pribio na križ.« (*Ev* I, 296).¹³ Teško je razumjeti zašto je Marulić s paklom poistovjetio nesretni grad i kraljevstvo kralja Aja, koji Izraelci »sasjekoše mačem i sve što bješe u njemu«, a zatim ga Jošua »učini za sve vijeke ruševinom, pustim mjestom do danas« (*Jošua*, 8,23-28). Možda baš zbog toga što je zaista morao izgledati sablasno tako uništen i zapaljen grad, pun dima, grad pun leševa i smrti, kojega kralj bijaše obješen te bačen pred gradska vrata, a zatim je na nj navaljena velika gomila kamenja »koja stoji i danas« (kako tvrdi Biblija).

Mogli bismo neopravdano pomišljati da je govoreći o demonima Marulić zle duhove poistovjećivao s Kaldejcima i Etiopljanima (za ove potonje Biblija daje naslutiti da je riječ o nekim kanibalskim plemenima), što se pokazuje netočnim kasnijom tvrdnjom »Demon je i čovjek nasilan i neprijateljski...« (*Ev* I,299). Zanimljiva je i primjedba našeg moralizatora: »Demoni su, osim toga, giganti, što

¹¹ *In profundo inferni* moglo bi se prevesti također kao »u dubini Pakla« ili »u ponoru paklenomu«.

¹² Gramatičari naglašavahu da se *barathrum* rabi samo u jednini. Već od Plauta taj pojam označuje redovito uski prolaz do Podzemlja, ali ponekada i samo Podzemlje, Had. Prema Vergiliju, »strašan barathrum« nalazi se iznad pakla pa tako u *Eneidi* (VIII, 245) čitamo: »otvara paklena mjesta... nad kojima se vidi strašan bezdan.« (*infernas reseret sedes... superque immane barathrum cernatur*. Iz jednoga se Lukrecijeva stiha (*De rerum natura*, III, 966) vidi razlikovanje Tartara i bezdana: »Niti se tko predaje u bezdan niti u Tartar crni« (*Nec quisquam in barathrum nec Tartara deditur atra*. U svojem poznatom djelu *Antibarbarus der lateinischen Sprache* (Frankfurt a/M: Verlag von Christian Winter, 1876, str. 189) J. Ph. Krebs »barathrum« prevodi njemačkim izrazom »Schlund«, što znači jama, ponor, bezdan. Prema Krebsu ta riječ je uzeta iz grčkog uglavnom u poeziji, a sinonim joj je *vorago* (bezdan, ponor, ali i duboki vrtlog). Branimir Glavičić u *Marulićevu latinskom rječniku* (Split, Književni krug, 1977, str. 32) donosi tu riječ u različitim kontekstima, ali uvijek u svezi s paklom: »barathrum i. N. (-tr-) – bezdan, ponor horrendum; infernale, inferni; sempiternę perditionis, terribile«. Za različita tumačenja pojma *barathrum* v. *Thesaurus linguae Latinae*, Editus iussu et auctoritate Consilii ab Academiis societatisque diversarum nationum electi, Fasc. VIII, *Bagzatace – beo*, BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1978, str. 1723-1724.

¹³ *Idem est rex Gai. Gai pręruptus dicitur sive uorago, quę est infernus, demonum domicilium. Hunc regem Gai Iesus in bello uictum cepisse memoraur crucique affixisse, exercitum eius fudisse, urbem uero igni succendisse.* (*Ev* I, 653)

će ih, kako čitamo kod Izaije, podići Gospod protiv Izraela.« (Ev I,299) Te bi nas riječi mogle navesti na pogrješnu pomisao da se tu radi o onim titanima, pobunjenicima koji su u prvoj strašnoj teomahiji dospjeli u Tartar. No u Bibliji se na više mjesta spominju u susjedstvima Izraelićana ljudi golemi rastom, od kojih je jedan bio i Davidov protivnik Golijat.

Uz druge oblike, u *Evangelistaru* dolaze *inferus* i *inferi* u značenju »pakao« i gotovo su potpuno lišeni onog značenja kakvo nalazimo u grčko-rimskoj mitologiji.

Abyssus infernus, ili *abyssus inferni* je »bezdan pakleni«, koji u sebi sadrži prostornu dimenziju, gdje vlada *rex tenebrarum*. Za pobunjene anđele strovaljene s nebesa (*de celo precipitati*) kaže se da su »padajući u najdublje podzemlje bili neopozivom osudom tako kažnjeni« (*et in intima corruentes irreuocabili damnatione puniti sunt* (Ev I,507).

Pri čitanju Marulićevih razmišljanja »o posljednjim stvarima«, o zagrobnom životu, dvojstvo raj – pakao tako je zaoštreno da nam se čistilište čini gotovo neuklopivim u taj sustav. Čistilištu Marulić u trosveščanoj i veoma opširnoj *Instituciji* posvećuje veoma kratko poglavlje, s tek desetak stranica.¹⁴

U *Evangelistaru* Marulić nekoliko puta rabi pojam *gehenna*, koji su mnogi zapadnoeuropski jezici, pa i hrvatski, usvojili, a koji je izvorno označavao naziv doline Hinom u kojoj su se izvršavale kazne, a poslije su tu dolinu povezali sa štovanjem Moloha. Čini se da je proteklo dosta vremena da bi se ta dolina žalosti, užasa i smrti poistovjetila sa Šeolom, a u hrvatskom je postala sinonimom pakla, ili ognjenog jezera.

Ništa od pojmova za Podzemlje koje nalazimo u *Davidijadi*: *Dis*, *Tartara*, *Stygia sedes*, *Stygię umbrę*, *Pluto*, *Orcus*, (*H*)*Erebus*, ne nalazimo u *Evangelistaru*, gdje dabome Marulić ne oskudijeva u pojmovlju za pakao.¹⁵ Svakako, njegova je

¹⁴ Usp. Marko Marulić, *Institucija* III, preveo, komentirao i priredio B. Glavičić. Sabrana djela Marka Marulića, Split, Književni krug, 1987, *De purgatorio*, str. 513-521. Hrv. tekst »O čistilištu«, str. 194-203. Kako navodi Charles Béné upravo je taj kratki tekst utjecao na djelo Thomasa Morea *The Supplication of Souls*. Usp. Ch. Béné »Henri VIII et Thomas More, lecteurs de Marulić«, *Etudes maruliennes – Le rayonnement européen de l'oeuvre de Marc Marule de Split*, Erasmus naklada (Zagreb) i *Marulianum* (Split), 1998, 117-130.

¹⁵ U *Pohvali ludosti* Erazmo Roterdamski ruga se detaljnim opisima pakla, o čemu Léon Ernest Halkin kaže: »Teolozi, iz Louvaina kao i oni iz Pariza, nikada ne će oprostiti Erazmu tu satiru, neugodniju negoli što je formalno opovrgavanje, jer ona širi svijetom sliku *teologastra* (riječ je stvorio Erazmo), smiješnog sofista i nadriznanstvenika. Nijedan čitatelj *Pohvale ludosti* ne će zaboraviti karikaturu jednog propovjednika koji mjeri, kao pješčanin satom, vrijeme provedeno u čistilištu, ili koji opisuje pakao takvom preciznošću da bi se moglo pomišljati kako je i sam tamo bio.« L. E. Halkin, *Erasmus et l'Humanisme chrétien*, Classiques du XXe siècle. Paris, Editions Universitaires, 1969, str. 113.

glavna preokupacija što izravnije opomenuti čovjeka da krjeposnim segasvitnjim proputovanjem izbjegne vječne paklene strahote, koje on u više moralno-poučnih djela opisuje, ponekad u tančine.¹⁶

Vinko Grubišić

»TARTARUS« AND »HELL« IN MARKO MARULIĆ'S
EVANGELISTARIUM AND DAVIDIAS

Marko Marulić's *Evangelistarium*, one of his main prose works in Latin, clearly illustrates the ideas of »devotio moderna«. In his moralizing text, the author frequently mentions Hell. The main aim of the human journey on Earth, in Marulić's opinion, is how to merit the Heavenly Kingdom and to avoid eternal sufferings in Hell. It is possible to reach Paradise only through a virtuous life following Christ's teaching as exemplified in the four Gospels as well as in other books of the New and Old Testaments. *Evangelistarium* is a practical Christian work not only for reading, but also for meditation.

Unlike in his poetic works, in *Evangelistarium* Marulić avoids all allusions to Greek or Roman mythology. Moreover, he states several times that followers of Christ should abandon reading books by pagan writers and instead read only the books of the New and Old Testaments.

In describing Hell in his *Evangelistarium*, Marulić uses no terms other than »Hell« or »infernally abyss.«

Unlike his *Evangelistarium*, Marulić's epic poem *Davidias*, consisting of fourteen cantos, is full of references to Greek and Roman mythology. In that poem, Hell is usually called Tartarus, which, unlike in Greek mythology, is a place destined only for sinners.

This paper focuses on Marulić's conception of the dwelling place of souls, and considers the same topic in his prose and poetic works other than *Evangelistarium* and *Davidias*.

¹⁶ Posebno bi u tom pogledu valjalo podrobno istražiti Marulićevo latinski pisano djelo *Propovijed Marka Marulića o Kristovu Posljednjem sudu (De ultimo Christi iudicio Marci Maruli sermo)*, Marko Marulić, *Latinska manja djela*, Split, Književni krug, 1992, 161-279. Tu je uz latinski tekst i hrvatski prijevod Branimira Glavičića, kojemu prethode »Predgovor prvom izdanju« B. Glavičića, str. 139-141; »Religiozno-teološka obilježja i moralno-didaktično značenje Marulićeve rasprave o Posljednjem sudu« Drage Šimundžića, str. 143-154, te kratki esej Franje Šanjeka, »Smrt i posljednji sud u Marulovo doba«, str. 155-160. O Marulićevu poimanju Kraljevstva nebeskoga, pakla, čistilišta, »života poslije života« opširnu je raspravu napisao Mladen Parlov, čija je doktorska teza, obranjena 1996. u Rimu na Gregorijani, glasila *Il mistero di Cristo – modello di vita cristiana secondo Marco Marulić*. Na hrvatski ju je preveo Branko Jozić pod naslovom *Otajstvo Krista – uzor kršćanskog života prema Marku Maruliću*, Split, Književni krug – *Marulianum*, 2001. U dodatku je i sažetak na talijanskom te opširna bibliografija (str. 221-238). Iz teze dr. Parlova razabire se da detaljni opisi pakla ne pripadaju samo vremenu srednjeg vijeka nego i renesansi.